

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA MANTIQUIY TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHNING DIDAKTIK NEGIZLARI: KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV.**Omonova Ma'rifat Abdihamid qizi**

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich ta'lim bosqichida mantiqiy fikrlashni rivojlantirish masalasi didaktik nuqtayi nazardan yoritiladi. Tadqiqot mantiqiy amallar (taqqoslash, tasniflash, umumlashtirish, tahlil–sintez, sabab–oqibatni aniqlash)ni o'quv faoliyati tarkibiga kiritish mexanizmlarini ochib beradi. Asosiy e'tibor dars mazmuni, metod, vosita va baholashning yagona tizim sifatida ishlashiga, shuningdek, yosh psixologiyasi va o'quvchining kognitiv imkoniyatlari bilan muvofiqlashtirilgan “bosqichma-bosqich murakkablashtirish” tamoyiliga qaratiladi. Natijalarda mantiqiy tafakkurni shakllantirishda muammoli vaziyat, didaktik o'yin, vizual model, savol-javob strategiyasi va refleksiya kabi elementlar yuqori samara berishi ko'rsatildi. Muhokama qismida boshlang'ich sinf uchun mos mezonli baholash, differensial topshiriqlar, o'qituvchi nutqining mantiqiyliigi hamda oilaviy muhit bilan hamkorlik masalalari tahlil qilinadi. Xulosa sifatida, mantiqiy tafakkurni rivojlantirish umumiy o'quv kompetensiyalarining bazaviy poydevori ekani, u o'qish savodxonligi va matematika savodxonligi bilan uzviy bog'liq holda shakllanishi asoslanadi.

Kalit so'zlar: mantiqiy tafakkur, didaktik tamoyillar, kognitiv rivojlanish, muammoli ta'lim, boshlang'ich ta'lim, kompetensiya, refleksiya, differensiallashtirish, mezonli baholash.

Kirish. Boshlang'ich sinf — shaxsning bilish jarayonlari tez sur'atda kengayadigan, tushuncha va munosabatlar tizimi shakllanadigan davr. Shu davrda o'quvchi nafaqat faktlarni yodlaydi, balki ular orasidagi bog'lanishlarni anglash, sababni izlash, dalil keltirish, xulosaga kelish kabi intellektual harakatlarni ham o'zlashtira boshlaydi. Mantiqiy tafakkur aynan mana shu harakatlarning tartibga solingan tizimidir. Agar dars jarayonida mantiqiy amallar ongli ravishda mashq qildirilmasa, o'quvchi “javob topish”ga intiladi-yu, “nega shunday?” savoliga asosli javob berishda qiynaladi. Zamonaviy ta'lim talablarida esa o'quvchi bilimni faqat qayta aytib beruvchi emas, balki muammoni tahlil qiluvchi, yechimni tanlay oluvchi va o'z fikrini asoslay oluvchi subyekt sifatida ko'riladi.

Mantiqiy tafakkurni shakllantirishning didaktik asoslari deganda quyidagilar tushuniladi: maqsadning aniq qo'yilishi (qaysi mantiqiy amal o'rgatiladi), mazmunning tanlanishi (tushuncha va munosabatlar), metodlar (muammoli savol, izlanish, o'yin), vositalar (ko'rgazma, grafik organizator, manipulyativ materiallar), faoliyat shakllari (juftlik, guruh, individual) hamda baholash (mezon va ko'rsatkichlar)ning o'zaro uyg'unligi. Ushbu maqolaning maqsadi — boshlang'ich sinf o'quvchilarida mantiqiy fikrlashni shakllantirish uchun zarur didaktik shart-sharoitlarni tizimlashtirish va amaliy jihatdan samarali yondashuvlar paketini taklif etish. Tadqiqot savollari shunday: qaysi didaktik tamoyillar mantiqiy tafakkurga bevosita ta'sir qiladi? Dars dizaynida mantiqiy amallar qanday "ko'rinadigan" va "o'lchanadigan" bo'lishi mumkin? Qanday metodlar yosh xususiyatiga mos holda eng yuqori natija beradi?

Adabiyotlar tahlilida umumiy yo'nalish shuni ko'rsatadiki, mantiqiy tafakkur rivoji (a) faoliyat orqali o'rganish, (b) ko'rgazmalilikdan abstraksiyaga o'tish, (c) til va mantiqning uzviyligi, (d) refleksiya va metakognitsiya, (e) bosqichma-bosqich murakkablashtirish tamoyillari bilan bevosita bog'liq. Bu tamoyillarni sinf amaliyotiga "didaktik mexanizm" sifatida joylashtirish — maqolaning markaziy masalasidir.

Metodologiya. Tadqiqotda sifat yo'nalishdagi didaktik tahlil va amaliy diagnostika elementlari qo'llandi. Ish quyidagi jarayonlar asosida tashkil etildi.

1. Didaktik konstruktsiya tahlili. Boshlang'ich sinf darslarida (o'qish savodxonligi, matematika, tabiiy fanlar elementlari) uchraydigan topshiriqlar mantiqiy amal turlariga ko'ra ajratildi: taqqoslash (o'xshash/farqli), tasniflash (belgi bo'yicha guruhlash), ketma-ketlik tuzish (tartiblash), umumlashtirish (qoidaga kelish), tahlil-sintez (butun-qism), sabab-oqibat (nimadan kelib chiqdi?), analogiya (o'xshash vaziyatda yechim), inkor va istisno (qaysi biri mos emas?).

2. O'quvchi faoliyatini kuzatish va rubrika asosida baholash. Mantiqiy tafakkur ko'rsatkichlari 4 mezonida belgilandi: (a) tushunchani ajrata olish, (b) dalil keltira olish, (c) xulosani asoslash, (d) strategiyani tanlash va izohlash. Har bir mezon uchun 3 darajali rubrika (boshlang'ich-o'rta-yuqori) ishlab chiqildi.

3. Didaktik intervensiya (kichik tajriba). 4 hafta davomida haftasiga 2 marotaba 10–12 daqiqalik "mantiqiy blok" darsga kiritildi. Bu bloklar quyidagi formatda bo'ldi: muammoli savol → model/ko'rgazma → guruhda yechim → dalillash → refleksiya ("men qanday fikrladim?").

4. Ma'lumotlarni qayta ishlash. Natijalar rubrika ballari va sifatli kuzatuv yozuvlari orqali umumlashtirildi; qaysi metodlar qanday ko'rsatkichlarda kuchliroq o'sish bergani taqqoslandi.

Natijalar. Olingan ma'lumotlar mantiqiy tafakkurni shakllantirishda bir nechta didaktik tayanchlar alohida ta'sirchan ekanini ko'rsatdi.

Birinchi natija: muammoli vaziyat mantiqiy faoliyatni "faollashtiruvchi trigger" vazifasini bajaradi. Oddiy "hisobla" yoki "o'qi" topshirig'iga qaraganda, "qaysi yo'l bilan tezroq?", "nega bunday deb o'ylaysan?", "qanday dalil keltirasan?" kabi savollar bolani mantiqiy izlanishga majbur qiladi. Muammoli vaziyatlar ayniqsa sabab-oqibat va umumlashtirish amalini kuchaytirdi, chunki o'quvchi javobni emas, izohni ham topishi kerak bo'ldi.

Ikkinchi natija: ko'rgazmali modellashtirish abstrakt fikrlashga o'tishda ko'priki rolini o'ynaydi. Venn diagrammasi, "fikir xaritasi", jadval, blok-sxema, piktogramma kabi organizerlar taqqoslash va tasniflashda sezilarli ijobiy siljish berdi. O'quvchi "ikki guruhning umumiy belgisi"ni ko'rish orqali umumlashtirishni osonroq bajardi.

Uchinchi natija: didaktik o'yinlar mantiqiy amallarni tabiiy muhitda mashq qildiradi. "Ortiqchasini top", "Qoidani top", "Klassifikatsiya estafetasi", "Mantiqiy zanjir", "Sababni top" singari o'yin formatlari motivatsiyani oshirdi va past tayyorgarlikdagi o'quvchilarni ham faol jalb qildi. Eng kuchli o'sish "inkor/istisno" hamda "analogiya" turidagi topshiriqlarda kuzatildi.

To'rtinchi natija: o'qituvchi nutqining mantiqiyligi va savol berish texnikasi hal qiluvchi omil bo'ldi. Agar o'qituvchi savollarni ketma-ketlikda (oddiydan murakkabga) bersa, o'quvchi ham fikrini tartibli bayon qila boshlaydi. "Nima uchun?", "Qanday bilasan?", "Daliling qaysi?", "Boshqa yo'l bormi?" kabi savollar dalillash ko'rsatkichini barqaror oshirdi.

Beshinchi natija: refleksiya mantiqiy tafakkurni "ongli ko'nikma"ga aylantiradi. Dars yakunida 1–2 daqiqalik "Men bugun qanday o'yladim?" mini-refleksiya (og'zaki yoki stiker orqali) o'quvchilarda strategiyani tanlashni tushuntirish ko'nikmasini kuchaytirdi. Bu metakognitiv element yuqori daraja rubrika ko'rsatkichlariga chiqishda muhim bo'ldi.

Muhokama. Natijalar mantiqiy tafakkurning "o'z-o'zidan" shakllanmasligini, uni didaktik jihatdan loyihalash zarurligini tasdiqlaydi. Birinchi muhim masala — mazmun va metod uyg'unligi. Masalan, matematika darsida faqat hisob-kitob emas, "usul tanlash" (qaysi amal qulay?) va "yechimni tekshirish" (qarshi misol topish) mantiqiy tafakkurni boyitadi. O'qish savodxonligida esa matnni qayta hikoya qilish bilan cheklanmay, "qahramon nega shunday qildi?", "muqobil yakun bo'lishi mumkinmi?" kabi tahliliy savollar sabab-oqibat va dalillashni rivojlantiradi.

Ikkinchi masala — differensiallashtirish. Sinf ichida kognitiv tezlik va tajriba turlicha bo'ladi. Shuning uchun bir xil mantiqiy amalni uch darajada berish foydali: (1)

tayanch (ko‘rgazma bilan), (2) standart (qisman yordam), (3) kengaytirilgan (mustaqil dalillash). Bu yondashuv past tayyorgarlikdagi o‘quvchini chetda qoldirmasdan, kuchli o‘quvchini ham zeriktirmaydi.

Uchinchi masala — baholashning mezonli bo‘lishi. “To‘g‘ri/noto‘g‘ri” baho mantiqiy tafakkurni to‘liq aks ettirmaydi, chunki jarayonning o‘zi (tahlil, dalil, xulosa) natijadan kam emas. Rubrika asosida baholash o‘quvchiga nimani yaxshilash kerakligini ko‘rsatadi: masalan, javob to‘g‘ri, lekin dalil zaif; yoki dalil bor, ammo xulosa umumiy emas.

To‘rtinchi masala — til omili. Mantiqiy tafakkur nutq orqali “ko‘rinadi”. Demak, mantiqiy bog‘lovchilar (chunki, shuning uchun, agar... unda..., demak, biroq)ni ongli o‘rgatish ham didaktik asosga kiradi. O‘quvchi mantiqiy bog‘lovchilarni ishlata boshlaganda, uning fikrlashi ham tartibga tushadi.

Beshinchi masala — oilaviy hamkorlik. Uy sharoitida oddiy “mantiqiy suhbat”lar (masalan, “Nega shunday deb o‘ylaysan?”, “Qaysi belgiga qarab tanlading?”) sinfdagi ishni mustahkamlaydi. Bu ham didaktik tizimning tashqi qo‘llab-quvvatlovchi omili sifatida ko‘riladi.

Xulosa. Boshlang‘ich sinfda mantiqiy tafakkurni shakllantirish didaktik jihatdan quyidagi tayanchlarga tayanadi: muammoli vaziyat yaratish, vizual modellashtirish, o‘yin va izlanish metodlarini uyg‘un qo‘llash, savol berish strategiyasini tizimlashtirish, refleksiya va mezonli baholashni muntazam joriy etish. Mantiqiy amallarni (taqqoslash, tasniflash, umumlashtirish, sabab–oqibat, tahlil–sintez, analogiya) darsning “qo‘shimcha qismi” emas, balki o‘quv faoliyatining asosiy elementi sifatida rejalashtirish zarur. Shunda o‘quvchi nafaqat bilim oladi, balki bilimdan foydalanish, uni asoslash va mustaqil fikr yuritish kompetensiyasiga ega bo‘ladi. Yakuniy natija sifatida mantiqiy tafakkur o‘qish savodxonligi, matematika savodxonligi va keyingi bosqichlarda fanlarni o‘zlashtirish uchun poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Piaget J. The Psychology of the Child. New York: Basic Books. 1969.
2. Bruner J. The Process of Education. Cambridge, MA: Harvard University Press. 1960.
3. Bloom B. S. Taxonomy of Educational Objectives: Handbook I. New York: Longman. 1956.
4. Polya G. How to Solve It. Princeton: Princeton University Press. 1945.
5. O‘zbekiston Respublikasi Maktab ta’limi uchun davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturlari (boshlang‘ich ta’lim). Toshkent. 2021.